

USÛL-İ FIKİH'TA KULLANIMI AÇISINDAN TAHÂVÎ'DE NAZAR KAVRAMI VE MÂHİYETİ

Tahâwî's Concept of Nazar and Scope in terms of Use in Usul al-fiqh

Fatma HAZAR

Araş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Eskişehir/TÜRKİYE.

*Res. Assist., Dr., Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology Department of Islamic Law,
Eskişehir/TURKEY,*

fhazar@ogu.edu.tr Orcid: 0000-0002-0780-1877.

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 17 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Kasım / November

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık/December 2021

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December 2021

Cilt/Volume: 20 **Sayfa/Pages:** 229-251

Atıf/Citation: Hazar, Fatma "Usûl-i Fikh'ta Kullanımı Açısından Tahâvî'de Nazar Kavramı ve Mâhiyeti [Tahâwî's Concept of Nazar and Scope in terms of Use in Usul al-fiqh]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 20 (Aralık/December 2021): 229-251.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.996710>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. /It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all these our cesused have been properly cited (**Fatma HAZAR**).

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. /This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Kelâm alanındaki pek çok kavram usûl-i fıkhıta kullanılmıştır. Özellikle ilk asırlarda usûl-i fıkıh ile kelâm alanının iç içe olduğu, bazı ortak problem alanlarının varlığı bilinmektedir. Kelâm-usûl-i fıkıh ilişkisi, usûl-i fıkıh konu ve kavramlarının teşekkülünde daha net bir şekilde görülmektedir. Bu kavramlardan biri olan *nazar*, akli istidlâller bağlamında başvuru alan en temel metottur. Bu çalışmada, söz konusu kavramın hicrî üçüncü asırdaki kullanımı, Tahâvî (öl. 321/933) örneğinde ele alınmaya çalışılmıştır. Debûsî'den itibaren bazı kelâmî konu ve kavramların usûl-i fıkhıtan ayıklandığı düşünüldüğünde fıkıhın teşekkül sürecinde yaşamış bir fakih olan Tahâvî'nin o dönemde daha çok kelâmcıların kullandığı bir kavram olan *nazar* kullanımı önem kazanmaktadır. Tahâvî *nazar* kavramını genellikle kıyasla birlikte kullansa da onun usûl anlayışında *nazar*ın kıyastan daha genel bir kapsamı olduğu görülmektedir. *Nazar*ın Tahâvî tarafından, tüm düşünce süreçlerini içeren şemsiye bir kavram ve yöntem olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Tahâvî'nin eserlerinde yer verdiği farklı kıyas türleri ile *re'ÿ*, *istinbât*, *istikhrâc*, *ictihâd* gibi diğer akıl yürütme yöntemlerinin tamamı, *nazar* kapsamında değerlendirilmiştir. *Nazar*ın bu kullanımı, kavram ve terimlerin bir süreç içinde oluştuğunu ve teşekkül döneminde usûl-i fıkıh-kelâm disiplinlerinin sınırlarının esnek olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kelâm, Nazar, Tahâvî, Akli İstidlâl.

Abstract

Many concepts in the field of *kalâm* are applied in *usûl al-fıqh*. Especially in the first centuries, it is known that the *usûl al-fıqh* and the field of *kalâm* were intertwined and that there were some common problem areas. The relation between *kalâm - usûl al-fıqh* can be seen more clearly in the formation of the subjects and concepts of *usûl al-fıqh*. One of these concepts, *nazar*, is the most basic method used in the context of legal reasoning. In this study, the use of the concept in third-century hijrî is tried to be handled through al-Ṭahâwî. Although Tahâwî generally uses the concept of *nazar* with *qiyâs*, it is seen that the *nazar* has a more general scope than the *qiyâs*. It is understood that *nazar* is seen by Tahâwî labeled as an umbrella concept and method that includes all thought processes. All of the different types of *qiyâs* included by Tahâwî and other legal reasoning methods such as *ra'ÿ*, *istinbât*, *istikhrâj*, *ijtihâd* were evaluated within the scope of the *nazar*. Applying the term *nazar* shows that concepts and terms are formed in a process and that the boundaries of the *usûl al-fıqh - kalâm* disciplines were flexible.

Keywords: Islamic Law, Kalâm, Nazar, Tahâwî, Legal Reasoning.

Giriş*

İslam düşünce tarihi içerisinde akli istidlâl yöntemlerinden biri olan *nazar* metodu daha çok kelâm disiplini içerisinde işlev görmüştür. Mutezile kelâmında bilgiye götüren tek yolun *nazar* ve istidlâl olduğu savunulmuş,¹ hatta *nazar*ın dinen vacip olduğu ifade edilmiş-

* Bu çalışma, yazarın “Tahâvî'nin Usûl Anlayışı” isimli doktora tezinden üretilmiştir. This study was produced from the author's PhD thesis named “Ṭahâwî's Legal Theory”.

¹ Ebu'l-Hasan Ahmed Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* “en-Nazar ve'l-meârif”, thk. İbrahim Medkûr (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 76-78, 105.

tir.² *Nazar*'ın nesnel bir bilgi kaynağı olup olamayacağı, nazar-bilgi ilişkisinin mâhiyeti ve koşulları, nazarî bilginin temelini ne ve öznesinin kim olduğu ile nazarî bilginin çerçevesi ve sınırları kelâm alanında sorgulanmıştır.³

Nassların yorumlanabileceğini öne süren ehl-i re'y ile nasslar hakkında akıl yürütmeyi doğru bulmayan ehl-i hadis arasındaki metodolojik tartışmalar, İslam hukuk usûlünde önem arz etmektedir. Bu bağlamda akıl yürütmenin odağındaki bir kavram ve yöntem olan *nazar*, İslam hukuk usûlü alanında çalışmalara konu edilmiştir. Elinizdeki makaleye de ışık tutan bu çalışmalardan birisi Sezai Bekdemir'in konuyla ilgili makalesidir.⁴ Bu çalışmasında Bekdemir, nazarın tanımı ve kapsamına yer vermiş, özellikle mütekellimîn usûlcüler tarafından kullanılan nazar kavramının fıkıh usûlündeki tarihî süreç içerisinde kullanımına yer vermiştir. Nazarın usûl-i fıkıhta kıyas ve ictihâd yerine kullanılan bir kavram olduğu sonucuna ulaşan makale bu çalışmaya da ilham vermiştir. Çalışmamızda Bekdemir'in makalesinden farklı olarak, Hanefî fakihî Tahâvî'nin nazar kullanımını özelinde konu incelenmiştir. Bu çalışma ile nazar kavramının kapsamının özellikle Hanefî usûlünde aydınlatılması hedeflenmiştir.

Tahâvî, usûl-i fikhın teşekkül dönemi diyebileceğimiz bir dönemde, hicrî üçüncü asrın sonu ile dördüncü asrın başında yaşamıştır. Yaşadığı dönemde usûl-i fikh kavram ve terimlerinin henüz sistemleşmediği bilinmektedir. Bu tezahürün en belirgin örneklerinden biri de *nazar* kavramının usûl-i fıkıhta kıyas ile birlikte fazlaca kullanılmasıdır. Bu kullanım, bilindiği gibi Cessâs'la birlikte büyük ölçüde sistematik hale gelen usûl-i fikhın, o dönemdeki kelâmî etkisinin görülmesi açısından önemlidir. Tüm bu sâiklerle çalışmada, Tahâvî'nin *nazar* kavramı ve

² Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur Mâturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Baslum Mecdi (Beyrût: Dâru'l-Kurubi'l-İlmiyye, 2005), 1/64; İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf Cüveynî, *Kütübü'l-İrşâd ilâ kavâtu'l-edille fi usûli'l-itikâd*, thk. Esad Temim (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1985), 25-31.

³ İbrahim Aslan, "Mutezile Kelamında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 152-153.

⁴ Usûl-i fikh alanında nazar kavramını ele alan öncü çalışmalardan biri olan bu çalışma için bk. Sezai Bekdemir, "Fıkıh Usulünde 'Nazar' Nazariyesi", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 11/41 (2019), 222-230.

kullanımı ele alınarak usûl-i fikhın gelişimindeki kelâmî etkinin vurgulanması hedeflenmiştir.

Araştırmada metin incelemesi ve analizi yöntemi kullanılmıştır. Konu, Tahâvî'ye ait *Muhtasar*, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, *Şerhu meâni'l-âsâr*, *Ahkâmü'l-Kur'ân* eserleri başta olmak üzere erken dönem Hanefî usûl-i fikh eserleri ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Tahâvî'nin çağdaşı olan Mâturîdî'nin (öl. 333/944) bir kelâm âlimi olarak *nazar* kavramı kullanımına da yer verilmiştir. *Nazar* kavramının Tahâvî usûlünde kıyas ile yakın münasebeti sebebiyle çalışmada öncelikle *nazarın* kıyas ile ilişkisi ve kıyas çeşitleri ele alınmış, sonrasında *nazar/kıyas-eser/hadis* çatışması durumu ve *nazar* kapsamında kullanılan diğer akıl yürütme metotlarına değinilmiştir.

1. Kıyas/Nazar Kavramları ve Mâhiyeti

Kelâm alanında *nazar* kavramı sözlük anlamıyla bakmak⁵ şeklinde kullanıldığı gibi araştırma,⁶ yöntem,⁷ tefekkür,⁸ teemmül⁹ gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Hanefî usûl-i fikhında ise *nazar* kavramı kıyası kastedecek şekilde daha geniş ele alınmıştır. *Kıyas*, sözlükte ölçmek ve karşılaştırmak demektir.¹⁰ Tahâvî, kıyas kelimesini sözlük anlamında da kullanmıştır.¹¹ Hanefî usûlüne bakıldığında ise, İmam Muhammed (öl. 189/805) kıyas kelimesini hem sözlük anlamı ile¹² hem istilâhî anlamı ile¹³ kullanmıştır. Pezdevî (öl. 482/1089) ise *kıyası*, “her iki olayı hükmün illetinde müsâvî oluşları sebebiyle, hükmü, hakkında bir nass bulunan hükümde müsâvî kıl-

⁵ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur Mâturîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, thk. Baslum Mecdi (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/105, 3/97, 7/89.

⁶ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/82, 4/499, 8/648.

⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 5/355.

⁸ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/46, 4/ 61, 126, 8/584 10/502.

⁹ Mâturîdî, *Te'vilât*, 2/388, 4/202, 6/201.

¹⁰ Ebu'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Ali eş-Şîri (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994), 1/4094.

¹¹ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zehra en-Neccâr - Muhammed Seyid Câd el-Hakk (Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 1994), 1/207.

¹² Muhammed b. Hasen Şeybânî, *el-Asl (el-Ma'rûf bi'l-Mabsût)*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 1990), 1/247; Muhammed b. Hasen Şeybânî, *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*, thk. Mehdi Hasan el-Kilânî (Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 1971), 2/356-357.

¹³ Şeybânî, *el-Hucce*, 1/19, 45, 2/183, 327, 730, 3/193.

mak”, “*nassla verilmiş olan hükmü re’y metodunu kullanarak hakkında nass olmayan olayda uygulamak*”¹⁴ şeklinde tanımlamaktadır. Tahâvî’nin önceleri Şâfiî mezhebine mensup olması ve dayısının İmam Şâfiî’nin öğrencisi Müzenî (öl. 264/878) olmasından hareketle görüşlerinden etkilenmesi muhtemel İmam Şâfiî (öl. 204/820) ise kıyas konusunda bir tanım yapmamakla beraber, “*hakkında hüküm bulunmayan meselenin hükmüne ulaşmak için yapılan icthâdî*”¹⁵ kıyas olarak niteleyerek kıyas ve icthâdî birbirini tamamlayan kavramlar olarak ele almıştır. Tahâvî ise akıl yürütme ile sadece *kıyası* kastetmemiştir. Ona göre akıl yürütmenin dayandığı *asıl* nass olabileceği gibi, *kıyas*, *örf*, *istishâb* ve *istihsân* gibi diğer akli deliller de olabilir. Tahâvî’nin bu şekilde *kıyas* ve *nazar* ifadelerini beraber kullanması *nazar* kavramı ile yalnızca *kıyası* kastetmediğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁶ Tahâvî’nin kıyas için kullandığı diğer terimler arasında *misl/benzer* (مثل ذلك في القياس),¹⁷ *kezâlike* (كذلك كذا لك),¹⁸ *kemâ* (كما),¹⁹ *ahrâ* (أحرى)²⁰ ve *sevâun* (سواء)²¹ gibi terimler de bulunmaktadır.

Nazar, fikhî kıyas dışında pek çok akıl yürütmeyi karşılayan bir kavramdır. Mutezilîler tarafından²² daha çok kelâm alanında kullanılmış olan *nazar* kavramı, Tahâvî gibi erken dönem fakihlerinin de akıl yürütmek için başvurdukları bir yöntem iken sonraki dönem usûl geleneği tarafından da bir süre benimsenmiştir.²³ Örneğin Cessâs, *nazar* kav-

¹⁴ Alauddin Abdilaziz b. Ahmed Buhârî, *Keşfu’l-esrâr an usûli fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed Mu’tasım Billah Bağdâdî (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-Arabiyye, 1997), 1/249.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Kâhire: Matbaatü’l-İlmiyye, 1312), 477-479.

¹⁶ *Kıyas* ve *nazar* terimlerinin beraber kullanımları için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, 1/31, 44, 70, 3/73, 4/144.

¹⁷ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1994), 2/140. *misl* terimini kıyas için kullandığı diğer yerler için bk. Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, 8/205, 10/351, 11/507.

¹⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 5/437.

¹⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 15/359.

²⁰ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 10/352; Tahâvî, *Şerhu meâni’l-âsâr*, 1/18.

²¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 2/77.

²² Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğnî*, 59; Muhammed b. Ali Ebu’l-Huseyin Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 2/206.

²³ *Nazar*, Aristoteles mantığından kelâmî alana geçen ve Eş’arî ile Mutezilî kelâmcıların sıkça kullandıkları bir bilgi edinme metodudur. Öyle ki, kelâm, *ilm-i nazar ve’l-istidlâl*; kelâmcılar ise *ehl-i nazar* olarak nitelenmiştir. Kelâmda, derinlemesine düşünme, fikr, *re’y*, tefekkür, teemmül gibi kavramları karşılayan *nazar*, fikhîta *re’y* ve kıyas ile diğer tüm akli istidlâl yöntemleri için

ramını Allah'ın birliği vs. delillendirmek için kullandığı gibi²⁴ kıyas ile icthâdı karşılayan ve taklidin karşısında yer alan bir kavram olarak da²⁵ *nazara* yer vermiştir. Daha çok kelâmî bir argüman olarak anlaşıldığı için *nazar*, önceleri kıyası da kapsayacak şekilde genel akıl yürütmeler için kullanılırken sonradan fikhî çıkarım özelinde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Cüveynî de dört tür şer'î *nazardan* bahsederken kıyası da içeren aklî çıkarımlara yer vermektedir.²⁶ Gazâlî de fikhî *nazarın* onda dokuzunun kıyas dışındaki akıl yürütmelerden ibaret olduğunu söyleyerek bu görüşe katılmaktadır.²⁷ Tahâvî'nin *nazarı* fikhî hüküm çıkarmada kullanmış olması, döneminde usûl kavramları ve terimlerinin henüz sistemleşmiş ve yerleşmiş olmadığını göstermektedir. Sonraki dönemde yaşayan usûlcülerin, bu kavramı usûl-i fıkıhta kullanırken kıyası tercih ederek *nazarı* kelâmî bir argüman olarak bırakmaları bu durumu desteklemektedir.²⁸ Tahâvî, döneminin usûl-i fıkıh anlayışına uyarak icthâd ve *nazarı* aynı anlamda kullandığı gibi bu iki kavrama farklı anlamlar da yüklemiştir. Bazen icthâdı genel teorik tartışmalar için kullanırken, *nazarı* kendi akıl yürütme faaliyeti olarak kullanmıştır. Tahâvî'nin farklı görüşler arasından doğru olanı tespit etmek için (من طريق النظر لنستخرج من القولين)²⁹ de *nazar* kavramını kullanması, bu kavramı sadece fikihteki kıyas ile sınırlamayıp daha genel anlamda kullandığına işaret etmektedir.

özellikle ilk dönemlerde kullanılmıştır. Bk. Tj. de Boer - H. Daiber, "Nazar", *Encyclopedia of Islam*, ed. Clifford Edmund Bosworth (Leiden: Brill, 1995), 11/11/1050-1052.

²⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 4/76.

²⁵ Cessâs, körü körüne taklidi yererek dinî konularda *nazarın* vacip olduğunu ifade etmektedir. Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 3/369-370.

²⁶ İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdülazim ed-Dib (Doha, 1978), 1/96; Tuncay Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Usûl-i Fıkıh Eserlerinde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 89.

²⁷ Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *Esâsu'l-kıyâs*, thk. Fehd b. Muhammed (Riyâd: Şirketü'l-Ubeykan, 1993), 40.

²⁸ Örneğin Debûsî, *Takvîmu'l-edille* isimli eserinden kelâmî konuları mümkün olduğunca ayıklamış ve kelâmî konulara yer vermemiştir. Debûsî'nin kelâmî konulara mesafeli yaklaşması ve eserinde sınırlı sayıda yer verdiği kelâm konuları için bk. Hacer Yetkin, *Debûsî ve Usûl Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 94-130.

²⁹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/141.

Tahâvî, *nazar* kavramını sıkça kullanmaktadır.³⁰ Neredeyse her fıkıh konusunun sonunda meseleye “*nazar*” açısından bakmak gerektiğini ifade ederek değerlendirmeler yapmaktadır.³¹ Bununla birlikte *nazar*ı birbiriyle çelişen hadislerin veya farklı görüşlerin arasını uzlaştırmak için kullanmaktadır.³² Doğru olan görüşe ulaşmak için bu yönteme başvurduğunu sıkça dile getirmektedir.³³ Mesela, küçük çocuğun cenaze namazının kılınıp kılınmaması hakkında hadisleri sıralayıp değerlendirme yaptıktan sonra, (فهذا وجه هذا الباب من طريق الآثار) “*Bu hadis açısından böyledir*” diyerek, (و أما من جهة طريق النظر) “*konuya nazar açısından bakacak olursak*” diyerek aklî bakış açısı getirmekte ve *nazar*ı konuyu destekleyici mâhiyette bir delil olarak kullanmaktadır.³⁴ Tahâvî, konuyu inceleyen, rivayetlerin farklı anlamlara ihtimali olduğunda, görüşlerden sahih olanını ortaya çıkarmak için *nazara* başvurduğunu söylemektedir.³⁵ Meseleyi *nazar* açısından inceledikten sonra, “*Nazar açısından durum böyledir, ben de bu görüşü tercih ediyorum*” diyerek, kanaatini ifade etmektedir.³⁶ Netice olarak Tahâvî'nin, şer'î delillerden sonra, *nazar* açısından konuyu incelerken, yapmaya çalıştığı şey; Kur'an, Sünnet veya icmâ'dan konuya ilişkin bir *asıl* arayarak, yaptığı kıyas ve benzetmelerle konuya aklî açılımlar sağlamak ve fikhî çıkarımda bulunmaktır.³⁷ Onun bu tavrı, *nazar*ı bilginin bir yönü³⁸ olarak gören Mutezile kelâmından etkilendiğini göstermektedir.

Nazar terimi, *kıyastan* daha geniş kapsamlıdır. Tahâvî, bu terimi, *kıyas* terimi dışındaki aklî delilleri de kapsadığı ve Kur'an-ı Kerim'de geçtiği için tercih etmektedir. *Nazar* terimini bazen “*sahih nazar*” şeklinde, bazen de “*itibar*”, “*istihrac*” ve “*re'y*” kavramları ile birlikte kul-

³⁰ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/48, 53, 109, 3/38.

³¹ (فلنتمسك بذلك من طريق النظر) bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/109.

³² Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 4/412, 8/73, 10/108.

³³ (رجعنا إلى النظر في ذلك ، لستخرج به من هذه الأقاويل قولاً صحيحاً) bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/113. Mâturîdî de benzer bir kullanım ile *nazar*ı “doğru bilgiye ulaşma yolu” olarak gördüğünü ifade etmektedir. Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/64, 408, 7/443, 822.

³⁴ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/509; 4/231.

³⁵ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/113, 132, 141, 209.

³⁶ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/241. Tahâvî'nin çağdaşı olan Mâturîdî de “Konuya bakımımız böyledir” ifadesiyle *nazar*ı aynı anlamda kullanmıştır. Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/345.

³⁷ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/407, 10/108.

³⁸ Mâturîdî, *Te'vilât*, 7/443; Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, 126.

lanmaktadır. “*Sahih nazar*” ifadesiyle akıl yürütmenin başlı başına bir değerinin olmadığına dikkat çekmek istemiş olabileceği gibi sağlıksız akıl yürütmeler sonucu aykırı fikirler öne süren kimselere cevap vermiş olması da mümkündür. Akıl yürütmenin sahih olması, muteber bir *asla* dayanmasına bağlıdır. Bu yüzden Tahâvî akıl yürütürken ele aldığı meseleyi sürekli bir *asilla* mukayese etmekte, konuyu akıl ile delillendirmektedir. Nitekim kendisi, “*akıl yürütme yöntemi ve usûlün şahitliğine başvurarak konuyu incelediğini*” söylemektedir.³⁹ Bu bağlamda (التمسنا حكم) (ذلك من طريق النظر والاستشهاد بالأصول المتفق عليها. بال نظر) ifadesini kullanan Tahâvî'nin burada kastettiği “*üzerinde ittifak edilen asillar*”dan maksadını “*fakihlerin ittifak halinde oldukları fikhî hükümler*” şeklinde anlamak, kanaatimizce daha uygun gözükmektedir.

Tahâvî, *nazar* kelimesini salt kıyas anlamında da kullanmaktadır. Mesela, abdest alırken başın ne kadarının mesh edileceği ile ilgili farklı görüşleri zikrederken, bu konuda kıyas yapmanın evlâ olacağını (بال نظر) dile getirmekte ve mestler üzerine mesh etme ile bu durumu karşılaştırmaktadır. Bu kıyas sonucunda başın mesh edilmesinde farz olan miktarı belirlemektedir.⁴⁰ Burada diğer fûrû meselede aynı illeti arayarak yaptığı mukayeseden, *nazarı* fikhî kıyas anlamında kullandığı anlaşılmalıdır.

Tahâvî'ye göre *nazar* ve kıyas⁴¹ kullanım açısından bakıldığında eş anlamlı gibi durmakta ise de birbirlerini tam olarak karşılamamaktadır. Kullanım şekline bakıldığında onun *nazar* kavramını kıyası da kapsayacak şekilde tüm akıl yürütme sürecini içeren bir şemsiye kavram olarak gördüğü anlaşılmalıdır. Bu yüzden aynı anlama gelmekle beraber aralarında bir umûm-husûs ilişkisi bulunduğunu, *nazarın* âmm bir kavram, kıyasın ise hâss bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.⁴²

³⁹ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Sadettin Önal (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1998), 2/421.

⁴⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/78-79.

⁴¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/278.

⁴² Burada kullanılan umûm-husûs kavramları, usûl-i fıkıhtaki istilâhî anlamlarında değil, dildeki genellik-özellik bildiren ifadeler olarak sözlük anlamlarıyla kullanılmıştır. Makalenin genelinde *nazar* ve kıyas terimleri için aynı kullanım tercih edilmiştir.

2. Tahâvî'nin Nazar Kapsamında Kullandığı Bir Delil Olarak Kıyas

Tahâvî'nin hemen her konuda *nazarı*/kıyası delil olarak kullandığı görülmektedir. Nitekim akli bir istidlâl metodu olarak *nazarı*,⁴³ gerek tefsirinde gerekse diğer eserlerinde konuları açıklarken sıkça kullanılmaktadır. Hanefî usûlcüler de *nazara*/kıyasa, Kur'an, Sünnet, icmâ'dan sonra bu üç *asıldan* istinbât edilen bir kaynak olarak yer vermektedir.⁴⁴

Tahâvî *Şerhu meâni'l-âsâr*'da, teyemmüm bâbında, teyemmümün nasıl yapılacağını anlatırken *nazar*/kıyas delilinden faydalanmaktadır. O, teyemmümün yüz için bir vuruş, dirseklere kadar kollar için bir vuruş olduğunu aktarmakta, teyemmümle ilgili ayet geldikten sonra yüz için bir vuruş, iki el için birer vuruş olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Tahâvî daha sonra teyemmümle ilgili rivayetleri⁴⁶ aktarmakta ve bu rivayetlerin değerlendirmesine geçmektedir:

“Teyemmümün nasıl yapılacağı konusunda rivayetlerde ihtilaf olduğu için, bu konuda rivayetlerden sahih olanı belirlemek ve ona itibar etmek için, *nazara* müracaat ederiz. Böylece abdestin Allah'ın kitabında zikrettiği uzuvlara has olduğunu görürüz. Teyemmüm abdest gibi olmadığından, baş ve ayaklar gibi bir kısım azâlardan yıkama hükmü düşer. Teyemmüm edilmesi gereken azâların, abdestte yıkanması gereken kısımlar olması gerekir, çünkü Allah, teyemmümü abdeste bedel kılmıştır. Su bulunduğu anda ellerin ne kadarının yıkanması gerekiyorsa, su bulunmadığında da ellerin o kısmının mesh edilmesi gerekir. Böylece kıyasa göre, teyemmüm edilmesi gereken kısım, ellerin dirseklere kadar meshidir.”⁴⁷

Tahâvî'nin *nazarı*/kıyası delil olarak kullandığı bir diğer mesele; abdest alırken bismelenin gerekip gerekmediği konusudur. Burada “nazar açısından” (من طريق النظر) diyerek meseleyi değerlendirmeye başlayan Tahâvî, abdesti alışveriş, icâre, nikâh gibi akitler ile karşılaştırdıktan

⁴³ Mâturîdî, *Tevîlât*, 1/296.

⁴⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, 4/75; Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/279.

⁴⁵ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/110.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 1/110-111.

⁴⁷ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/113-114.

sonra, abdestin namazdaki tekbir, hacdaki telbiye gibi ibadetlerde bir rükün olup olmadığını sorgulamakta, besmelesiz abdesti, besmele zikredilmeden kesilen kurbanın caiz olup olmayacağı meselesine kıyaslamaktadır. Bu kıyas sonucu abdestin kurban gibi olmadığını, setr-i avret ve abdest gibi namazın şartlarından olmadığını için besmelesiz abdestin, abdeste zarar vermeyeceği sonucuna varmaktadır. Tahâvî, bu görüşün İmam Ebû Hanife, İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e ait olduğunu da nakletmektedir.⁴⁸

Tahâvî'nin "Kıyas bunu gerektirir" diyerek kıyası delil aldığı başka örnekler bulunmaktadır.⁴⁹ Bu örneklerden biri şudur: Kâfir birine, Müslüman karşısında canı ve malı haram olduğu için kısas yapılamaz, el kesme cezası uygulanamaz. Fakat bu kimselerle anlaşma yapılarak zimmet ehli olduklarında Müslümanlar gibi muamele yapılır, kısas ve el kesme gibi cezalar uygulanır. Burada ehl-i zimmetin canı, Müslümanların mallarında helallik/haramlık durumlarına kıyas edilerek ehl-i zimmete de kısas cezası uygulanabileceğine hükmedilmiştir.⁵⁰ Başka örneklerde de görüldüğü üzere Tahâvî'nin kıyas kullanımlarının genelinde *nazarın* zikredilmesi, onun dönemindeki usûl anlayışında bu iki kavramın birbiriyle yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir.

2.1. Tahâvî'ye Göre Kıyasın Rükünleri

Tahâvî kıyas yaparken zaman zaman illet kelimesini kullanmış ve *asl*, *fer'*, *hüküm* gibi kıyasın rükünlerine yer vermişse de bu isimlendirmeleri sistematik bir biçimde kıyasın rükünleri olarak ele almamıştır. Onun "*hüküm*" kelimesini de kıyas bağlamında kullandığı görülmektedir. "*Namazın hükmüne bakmamız gerekir*" ifadesiyle konuyu başka meseleye mukayese etmesinde böyle bir kullanım mevcuttur.⁵¹ Bazı yer-

⁴⁸ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/29.

⁴⁹ القياس يوجب ذلك Tahâvî'nin kıyası/*nazarın* delil aldığı farklı meseleler için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/26, 31, 98, 143, 277, 332, 2/25, 45, 47, 293; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/59; 11/195-198.

⁵⁰ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/278-279.

⁵¹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/428.

lerde de “*asl*”⁵² ve “*illet*”⁵³ terimlerine kıyas bağlamında yer vermektedir. Namazın illeti (علة الصلاة)⁵⁴ vs. gibi kullanımlar buna örnektir. Kölelik ile ilgili bir konuda Ebû Hanife ve ashâbı kıyas yaparken “*Onlar şöyle illet getirmişlerdir*” (اعتل لهم معتل) diyerek illetten bahsetmiştir.⁵⁵ Ancak bunları, kıyasın teknik terimleri olarak zikredip zikretmediği ise net değildir.

Tahâvî'nin illet için kullandığı terimlerden biri de *manadır*. O, *mana* kelimesi ile bazen şer'î anlamını (*illet*) bazen de sözlük anlamını kastetmektedir. Tahâvî, Hz. Osman'ın Mina'da namazı dört rekât kılmasına, “*Osman, düşündüğü bir sebepten (manadan) dolayı namazı tam kılmıştır*” diyerek *mana* kelimesini *illet* anlamında kullanmıştır. Aynı şekilde “*lakin başka bir sebepten (mana) dolayı*” şeklindeki ifadelerinde, *mana* terimini açıkça *illet* anlamında kullandığı görülmektedir. Yolculuk esnasında namazların dört rekât yerine iki rekât kılınmasının *illetinin* seferîlik olduğu tespitinde de aynı kullanım mevcuttur.⁵⁶ Böylece Tahâvî'nin *illet*, *mana* gibi kavramların tamamını eş anlamlı olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Tahâvî'nin, kıyas yaparken illetin hükümle alakası olmayan unsurlardan ayıklanması demek olan⁵⁷ “*tenkîhu'l-menât*” yöntemini de kullandığı görülmektedir. Mesela, Hz. Muhammed, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer başta olmak üzere bir kısım Müslüman Mina'da namazlarını kısaltmış, Mina'da mukim olanlar ise namazlarını kısaltmamışlardır. Burada namazı kısaltma gerekçesini anlamak için meseleyi inceleyen Tahâvî, eğer hac sebebiyle namazlar kısaltılsaydı bütün Müslümanların kısaltacağını belirtmiş, dolayısıyla bunun hac sebebiyle olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Buradan hareketle bu *kasrın*, kısaltmayı gerektiren bir yolculuk sebebiyle olduğu çıkarımında bulunan Tahâvî bunu şöyle ifade etmiştir: “*Peygamber ve ashâbı hac sebebiyle Mina'da namazı*

⁵² Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/254; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 13/355.

⁵³ İlet terimini kıyas bağlamında zikrettiği diğer yerler için bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 13/308; Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/386.

⁵⁴ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/254.

⁵⁵ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 11/195.

⁵⁶ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/427-428.

⁵⁷ Serahsî, *el-Usul*, 2/163.

*kısaltmamışlar. Geriye tek seçenek kalıyor, yolculuk sebebiyle kısaltmışlar.*⁵⁸ Tüm bu kullanımları göz önüne alındığında Tahâvî'nin kıyasla ilgili rükünlerin tespitinde *nazar* yöntemini kullanırken aynı zamanda fikhî kıyası da içine alan bir kavramdan bahsettiği görülmektedir.

2.2. Tahâvî'ye Göre Kıyas Çeşitleri

Tahâvî öncesi kıyas çeşitlerine bakıldığında; İmam Şâfiî'nin üç tür kıyas ile istidlâlde bulunduğu görülmektedir:⁵⁹ *kıyasu'l-mâna*, *kıyasu's-şebeh* ve *daha kuvvetli bir delil kıyası*. Benzer şekilde Tahâvî'nin kıyas anlayışında da bu türlerin tamamı yer almaktadır. Hanefîler ise bu çeşitlerin tamamına yer vermekle beraber en çok *illet kıyası* ve *delâlet kıyasını* kullanmışlardır. Onlar istihsânı *kıyas-ı hafî* olarak adlandırsa da genellikle müstakil bir delil olarak değerlendirmişlerdir.⁶⁰ Tahâvî sistemli bir şekilde kıyas çeşitlerini tasnif etmemiştir. Bu yüzden bu başlık altında yalnızca Tahâvî'nin *nazar* ve kıyas kullanımında yer verdiği kıyas türlerine temas edilecektir.

2.2.1. İlet kıyası (*kıyasu'l-mâna*, *kıyasu'l-ille*)

İlet kıyası olarak bilinen bu kıyas türü, usûlcüler tarafından Kur'an ve Sünnette yer alan bir *asıl* ile aynı illeti taşıdığı için, hükmü diğer meseleye de verilen kıyas olarak tanımlanmaktadır. Tahâvî'nin *nazar* kapsamında değerlendirdiği kıyas çeşitlerinden biri de illet kıyasıdır. Tahâvî, birçok yerde illet kıyasını kullanmıştır. Mesela, Tahâvî ihrama giren erkeğin ihram süresince elbise giyemeyeceği hükmünde yasağın sebebini incelemiştir. İhramlı kişinin başına sarık vs. bir şey sarması yasaktır, buna kıyasla gömleğini çıkarırken kafasının kapanmasının da yasak olması gerekirdi. Fakat Tahâvî burada nehyin sebebine/*illette* odaklanmış, bedenin örtülmesini kafanın örtülmesi ile kıyaslamıştır. Gömleğin kafadan çıkarılırken başın örtülmesi amaçlanmadığından buradaki yasağın sarık yasağı gibi olmadığı sonucuna varmış ve göm-

⁵⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/417-418.

⁵⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 477; Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

⁶⁰ Serahsî, *el-Uşûl*, 2/155.

lek giymenin ibâhâsına hükmetmiştir.⁶¹ Abdest alınacak suyun temizlik şartları,⁶² bâin talâkla boşanan kadının iddet ve nafakası,⁶³ zekât verilirken gümüşün, basılmış dirheme kıyas edilmesi⁶⁴ gibi konularda kıyas yoluyla hükme varırken, kıyasa esas alınan meselenin sebebinin yeni olayda da olup olmadığını incelemiştir. Sonraki Hanefî usûl geleneği bu türü, kıyasın *illeti* bağlamında değerlendirmiştir.

2.2.2. Kıyasu'ş-şebah

Kıyasu'ş-şebah, hükmün muallel olmadığı veya illetin bilinmediği durumlarda, nasslar arasında araştırılarak hükmün benzerlerine kıyas edilmesidir.⁶⁵ İmam Şâfiî'nin *kıyasu'ş-şebah*⁶⁶ olarak nitelediği bu türde, illetin varlığından ziyade benzerlik ön plana çıkarılmıştır. Tahâvî iki olayı birbirine kıyas ederken bu kıyas çeşidini de kullanmıştır. Bu türe örnek olarak zekât verilecek malların nelerden ve ne zaman verileceği ile ilgili tartışma zikredilebilir. Buna göre belli miktara ulaşmayan tarım ürünlerinden zekât verilmez. Madenler keylî (ölçülebilir), tarım ürünleri veznî (tartılabilir), hayvanlar ise ma'dûd (sayılabilir) olarak sınıflandırılmıştır. Keylî ve veznî olma, ma'dûda göre benzerlik açısından birbirine daha yakındır. İmam Ebû Hanife ve İmam Ebû Yusuf bu gerekçeye dayanarak, yeraltından çıkan madenler için de zekât verileceğine hükmetmişlerdir.⁶⁷ Kadının kocasına kendi malından zekât verip veremeyeceği konusunda, kız kardeşin erkek kardeşinden fakir olması durumunda ona zekât verebileceği hükmüne kıyas edilerek kadının da kocasına zekât verebileceği sonucuna ulaşmıştır.⁶⁸ Terliklerin meste benzemesine kıyas ederek ayağın görünmediği durumlarda mesh edilebileceği⁶⁹ sonucuna varmasında da benzetme yoluyla yaptığı kıyas etkili olmuştur.

⁶¹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 2/138-139; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8/ 411.

⁶² Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/26.

⁶³ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 3/73.

⁶⁴ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/264.

⁶⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/574.

⁶⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 476.

⁶⁷ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/267-268.

⁶⁸ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 2/25.

⁶⁹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/98.

2.2.3. Daha kuvvetli bir delil kıyası (kıyasu'l-ahrâ/kıyasu'l-evlâ) (أحري/أولي)

Kıyasu'l-evlâ, fer'deki illetin *as*l'daki illetten daha kuvvetli olduğu kıyastır. Bu, İmam Şâfiî'nin “*Bir şey birkaç asla benzer, bu durumda en evlâ ve en benzer olanına ilhâk edilir*”⁷⁰ dediği kıyas türüdür. Bazı usûlcüler tarafından bu kıyas türünün “*kıyasu's-şebah*” veya “*el-kıyas bi galebeti'l-eşbâh*” olduğu da söylenmiştir.⁷¹

Tahâvî, az da olsa *kıyasu'l-evlâya* başvurmaktadır. Ondan sonraki dönemde Hanefî usûlcüler bu türü dilden istihrâc ederek, Arapçanın gramerinden çıkardıkları bu delâleti kıyasın çeşitlerinden biri olarak belirlemişler ve *kıyasu'd-delâle* olarak isimlendirmişlerdir. İmam Şâfiî'nin de kullandığı bu kıyas çeşidini Tahâvî delil olarak kullanmıştır. Mesela, kadının ihramında başını örtmesinin yüzünü örtmesine göre daha evlâ olduğu, bu yüzden yüzünü örtmeyip, sadece başını kapatması gerektiği hükmünde⁷² bu kıyas çeşidi ile amel etmiştir. Kocanın kendisiyle cinsel ilişkiye girdiği karısının çocuk iddiasını reddetmesi ihtimaline kıyasla, adamın cinsel ilişkiye girdiği cariyesinin çocuğunu reddetmesi ihtimali evleviyet kıyasına göre (أحري) geçerli görülmüştür.⁷³

Tahâvî, evlâ kıyasına çeşitli örnekler vermektedir. Nafile namazda elleri bağlamanın, farz olan namazlarda yapılmasının daha evlâ olması,⁷⁴ münafıkların cenaze namazının kılınmamasının kâfirler için cenaze namazı kılınmamasına kıyasla daha evlâ olması,⁷⁵ itikâfta olanın oruç tutmasının zorunlu olmadığına kıyasla onun itikâfına ara verebilmesinin evleviyetle mümkün olması,⁷⁶ ödünç alınan malın kiralamaya kıyas edilerek intifâ hakkı bulunduğu için tazmin edilmemeye daha layık olması gerekirken fakihlerin tazmine hükmetmesi,⁷⁷ altın ve gümüşün nehyi-

⁷⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 244.

⁷¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/582. *Kıyas bi galebeti'l-eşbâh* fer'in birden fazla *asla* benzediği ancak asıllardan birine daha çok benzemesi sebebiyle o *asla* ilhak edilmesidir. Bunun bir kıyas türü olmayıp zann-ı gâlib olduğu da ifade edilmiştir.

⁷² Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8/411.

⁷³ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 3/117.

⁷⁴ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/189.

⁷⁵ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 1/80-81.

⁷⁶ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/351-352.

⁷⁷ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/303.

nin sadece devlet başkanı söz konusu olması gerekirken ona kıyasla halk için evleviyetle söz konusu olması⁷⁸ gibi hükümlerde bu türden kıyasın örnekleri bulunmaktadır.⁷⁹

3. Tahâvî'nin Hadis-Nazar/Kıyas Çatışması Durumundaki Tercihi

Hadis-*nazar*/kıyas çatışması durumunda Hanefî âlimler genellikle hadisin öne alınması görüşündedir. Her ne kadar Hanefî âlimler hadis konusunda tenkitlere maruz kalsalar da klasik usûl kaynaklarında Hanefîlerin hadis ile kıyasın çatışması durumunda hadisle amel ettikleri görülmektedir.⁸⁰ Tahâvî'nin bu konuyla ilgili görüşü, rivayeti ve kıyası değerlendirerek sonucunu daha isabetli bulduğu delile göre amel etmektir.

Tahâvî'nin ilk tercihi, *nazar* ve hadis çatıştığında genellikle rivayete göre amel etmek, hadise göre hüküm vermektir.⁸¹ Ancak o, bazı konularda bu genel ilkeye göre hareket etmez. Örneğin hurma nebîzi dışındaki nebîzlerle abdest alma konusunda, hurma nebîzi ile abdest alınmayacağı görüşünde olan İmam Ebû Yusuf'a katıldığını⁸² söylerken bu konuda hadisi bırakıp *nazarı* delil aldığını ifade etmektedir.⁸³ Cessâs aynı meselede Hanefî imamlarının *eseri* (hadisi) *nazara* mukaddem kıldığı görüşündedir.⁸⁴ Yani bir konuda nass varsa, bu âhâd haber de olsa, kıyasa karşı haber-i vâhid öncelenir ve onunla amel edilir.⁸⁵ Çünkü nebîzle abdest alınacağı konusundaki haber, usûlî kıyasa aykırıdır ve kıyas terk edilerek hadis delil alınır.⁸⁶ Tahâvî'nin bu örnekteki ve benzer

⁷⁸ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/266.

⁷⁹ Kıyas örnekleri için bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/26, 114; 2/138-139; 3/73; 4/266; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8/411; 10/303, 351, 417-418; Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/264.

⁸⁰ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/33; Serahsî, *el-Usûl*, 1/328.

⁸¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 4/399-414; 8/63-77.

⁸² Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/95-96; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Şerhu muhtasarı't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 1/199.

⁸³ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/96.

⁸⁴ Cessâs aynı örneği, usûl kitabında da vermekte ve Ebû Hanîfe ile diğer imamların verdiği bu hükmün, eserin kıyasa öncelenmesi/tercih edilmesi sonucu verildiğini söylemektedir. Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 4/247.

⁸⁵ Cessâs, *Şerhu'l-muhtasar*, 1/199-200.

⁸⁶ Cessâs, *Şerhu'l-muhtasar*, 1/210.

meselelerdeki yöntemi, hadis ve *nazar*/kıyas çatıştığında daha kuvvetli bulunduğu delile göre amel etmek ve diğer delili bırakmak şeklindedir.

Tahâvî kıyası kullanarak kimi zaman hadislerle ulaştığı sonucun ay- nısına, kimi zaman da farklı bir sonuca ulaşmaktadır. Namazda iki secde arasında ne okunacağı,⁸⁷ kölenin efendisinden izinsiz evlenmesi ve bu ev- lilikten doğacak çocuğun statüsü,⁸⁸ cenaze namazında salavât okunması,⁸⁹ vitir namazında rükûdan önce kunut duası okunması,⁹⁰ velâ satışı ve hibe- sinden nehyolunması,⁹¹ abdestte başın ne kadarının mesh edileceği⁹² gibi konularda kıyas, hadisi destekleyecek biçimde aynı sonuca ulaştırmakta- dır. Namazın ilk rekâtını kılan kimsenin tamamını idrak etmiş sayılacağı,⁹³ âzat ettiği kölesinden başka mirasçısı olmayan kişinin mirasının âzatl kö- leye verilip verilmemesi,⁹⁴ abdesti gerektiren vücut kirleri hakkında⁹⁵ da kıyas sonucu varılan hüküm hadisin/rivayetlerin gerektirdiğinden farklı bir hüküm olmaktadır. Bu durumlarda Tahâvî kıyasla amel ederek ilgi- li rivayeti bırakmayı tercih eder. Burada sıkı bir hadisçi olan Tahâvî'nin hadis varken *nazar*/kıyası tercih etmesi dikkate değer bir konudur. An- laşılan onun bu konudaki yaklaşımı olayın niteliğine göre değişmektedir. Tahâvî'nin Hanefî hukuk mantığına sahip bir fakih olarak, *nazar*/kıyası hadise tercih ettiği bu gibi durumlarda onun genel ictihâd usulünden ha- reketle maslahatı önemseydiği ve buna göre hüküm verdiği görülmektedir.

4. Nazarın/Kıyasın Cari Olmadığı Konular

Tahâvî, akla hüküm istinbâtında genişçe yer vermesine rağmen, bazı konuların *re'ÿ*, *istihrâc* ve *istinbâtla* bilinemeyeceğini, sadece nakille bilineceğini söylemiş,⁹⁶ bazen icmâ'ı saymadan, Kur'an ve Sünnette yer

⁸⁷ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 2/191.

⁸⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/49-59.

⁸⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/118.

⁹⁰ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 11/372-373.

⁹¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 12/531.

⁹² Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/31.

⁹³ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 6/97.

⁹⁴ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/15-16.

⁹⁵ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/53.

⁹⁶ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/91-92.

almayan konuda *nazar*/kıyas yaptığını belirtmiştir.⁹⁷ Çünkü ona göre hakkında tevkîfî hüküm bulunmayan konularda *nazar*/kıyas caizdir ve onunla amel edilir.⁹⁸

Tahâvî, kıyasa aklî deliller bağlamında sıkça yer vermekle beraber bazı konularda kıyas yapmamış ve bu konuların sadece tevkîfî yolla, yani nakil ile bilinebileceğini söylemiştir. Çünkü kıyas, Kur'an, Sünnet ve icmâ'da bulunmayan konular hakkında yapılır.⁹⁹ Bu yüzden hakkında nass veya mütevâtir haber bulunan konularda, örneğin namaz vakitlerinin belirlenmesinde kıyas ve istinbâta yer yoktur.¹⁰⁰ Tahâvî, bu kanaatini destekleyecek biçimde verdiği bazı örneklerde, Mina'da okunacak Arefe hutbesinin vakti,¹⁰¹ Arafat'ın ne kadarının vakfe yeri olduğu,¹⁰² kurbanın hangi günlerde kesileceği,¹⁰³ teşrik günlerinin üçüncü gününde umre yapmanın yasaklanması¹⁰⁴ gibi ibadete ilişkin konularda ancak nakil ile bilgi sahibi olunabileceğini dile getirmiş, *nazar*, re'y ve kıyasa başvurmamıştır.

Cezalara ilişkin hükümler tevkîfî olarak belirlendiği için bu konularda kıyas cari değildir.¹⁰⁵ Mesela Tahâvî, cezaların şahsa ve konuya özel olarak verildiğini söylemekte, içki içene uygulanan hadd ile domuz eti yiyen veya zina, kazif suçlarını işleyenlere verilen cezaların farklı olmasını da bu düşüncesine dayandırmaktadır.¹⁰⁶ Tahâvî bunlara ilaveten miktar, sayı bildiren hükümler ile dile ait konuların, dilde yer alan gramer kurallarının da kıyas dışında kaldığını söylemektedir.¹⁰⁷ Tahâvî'nin lafızlar ile ilgili bu görüşü, bizi nassın delâletini kıyas olarak görmediği sonucuna ulaştırmaktadır. Nitekim Hanefî usûl âlimleri Serahsî ve Debûsî de aynı kanaattedir.¹⁰⁸

⁹⁷ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 15/230.

⁹⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8/427.

⁹⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 10/108, 142.

¹⁰⁰ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/338-339.

¹⁰¹ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/130.

¹⁰² Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/135.

¹⁰³ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/208.

¹⁰⁴ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/227.

¹⁰⁵ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 3/152, 352.

¹⁰⁶ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 3/152.

¹⁰⁷ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/240.

¹⁰⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 1/236; Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*,

5. Nazar Kapsamında Kullandığı Diğer Akıl Yürütme Metotları

Teşekkül dönemi fıkıh anlayışında, aklın vahyin anlaşılmasında ve tatbik edilmesinde ne derecede rol oynayacağı tartışılmıştır.¹⁰⁹ Akıl (*re'y*) - nakil (*eser*) ayrışmasının temelinde de bu tartışma yer almaktadır.¹¹⁰ Bu bakımdan bu dönemde akıl yürütme faaliyetleri için kullanılan kavramların bilinmesi önemlidir. Tahâvî'nin yaşadığı asırda *nazar* ve *re'y* kavramları sıkça birlikte kullanılmıştır.¹¹¹

Tahâvî, akıl yürütme faaliyeti için birçok kavram kullanmaktadır. Bunlar içerisinde *re'y*, *istinbât*, *istihrâc*, *darbu'l-emsâl* kavramları da bulunmaktadır.¹¹² O, bu kavramları bazen tek başına bazen de farklı bağlamlarla kullanmaktadır. Tahâvî, *istinbât* ve *re'y* açısından (من جهة الرأي),¹¹³ (من جهة الرأي والاستنباط والاستخراج),¹¹⁴ kıyas ve *darbu'l-emsâl* açısından (استعمال القياس و ضرب الأمثال والاستنباط)¹¹⁵ ifadeleri ile ilgili meseleyi hükme bağlamaktadır. Bu kavramlar içerisinde en genel olanı *re'y*dir. O, bu terimi *ictihâd* faaliyeti anlamında ve bazen *ictihâd* ile beraber kullanmıştır. Kitap, Sünnet ve *icmâ'*da bulunmayan konularda yapılan aklî çıkarım faaliyetini (اجتهاد الرأي)¹¹⁶ şeklinde *re'y* kapsamında görmüştür. Hanefî usûlcüler ise bazen kıyas kelimesinin yerine *ictihâd* kelimesini kullanmışlardır.¹¹⁷ Nitekim Cessâs da kıyas ve *ictihâd* konusunu, ara-

thk. Adnan el-Âlî (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 130. İmam Şâfiî ise bu tür delâletleri kıyas kapsamında görmektedir. Bk. Şafiî, *er-Risâle*, 512.

¹⁰⁹Muhammed Abid Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2000), 120-122; Muhammed Abid Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1999), 26-29.

¹¹⁰Adnan Koşum, "Akıl-Nakil Ayrışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 87-98.

¹¹¹Wael b. Hallaq, *A History of Legal Islamic Legal Theories; an Introduction to Sunni Usûl al Fıkh* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 129-133.

¹¹²Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/99, 191, 339, 416; 2/135, 167, 208; Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 3/154; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 1/6, 55; 4/411; 10/181; 15/407.

¹¹³Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/186; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 1/55.

¹¹⁴Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/91, 227.

¹¹⁵Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/339.

¹¹⁶Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 13/40.

¹¹⁷Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/396.

larındaki yakın ilişkiye dayanarak beraber ele almıştır.¹¹⁸ Tahâvî ise bu yöntemlerin tamamını *nazar* kapsamında kullanmıştır.

Re'y, *istinbât* ve *istihrâc* kavramları, fakihin hüküm çıkarırken, ictihâdda bulunurken kullandığı yöntemleri ifade etmesi açısından birbiriyle yakın ilişkisi olan kavramlardır. Tahâvî'nin *re'y*, *istinbât* ve *istihrâc*ı ayrı olarak yer vermesi,¹¹⁹ bu kavramlar arasında bir ayırım ve fark gözettiğini düşündürmektedir. Buna karşın bu kavramları eş anlamlı olarak kullandığı da olmuştur.¹²⁰ Bu tür akıl yürütmelerin karşısına tevkîfî bilgiyi koyması,¹²¹ ona göre akılla bilinmesi mümkün olmayan, tevkîfî yolla gelen bu tür bilgileri *istinbât*ın üzerinde değerlendirdiğini göstermektedir.¹²² Nitekim o, sahâbenin kendi ictihâdıyla hükme varmasını *re'y* kavramıyla niteleyerek¹²³ *istinbât* ile ilişkilendirmiştir.

Hicrî üçüncü asırda ehl-i hadis ve ehl-i *re'y* arasındaki tartışmaların temelinde aklın fıkha müdahil olup olamayacağı ve fikhî kıyasın kullanımının sınırları yer almaktadır.¹²⁴ Bu sebeple ehl-i hadisin kendi muhaliflerini *re'yi* fazla kullanmakla ithamları *re'y*in olumsuz anlaşılmasına sebep olmuştur. Tahâvî, ehl-i hadise daha yakın durmasına, iyi bir hadis âlimi ve taraftarı olmasına rağmen, *re'yi* kullanmaktan, akıl yürüterek hüküm çıkarmaktan çekinmemiştir. Onun *re'yi* ictihâdla beraber kullanması, tevkîf bulunduğunda *re'ye* kaçınması, *re'ye* başvurduğunda Kur'an, Sünnet, icmâ' gibi *aslî* delilleri dayanak noktası olarak alması, kullandığı *re'y*in bağımsız ve keyfî bir akıl yürütme faaliyeti olmadığını göstermektedir. Nitekim "*Ay yarıldı*"¹²⁵ ayetinin tefsirinde bu tür yanlış te'villeri ve keyfî *re'y* kullanımlarını eleştirmektedir.¹²⁶ Bununla beraber

¹¹⁸Cessâs, *el-Fusûl*, 4/7-13.

¹¹⁹Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 2/284.

¹²⁰Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 12/114.

¹²¹Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 4/248; 5/426; 6/331; 8/347; 9/485; 11/374-375; 12/57; 13/222.

¹²²Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 7/233.

¹²³Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 4/122.

¹²⁴Koşum, "Akıl-Nakil Ayrışması", 88.

¹²⁵*Yüce Kuran ve Açıklamalı-Yorumlu Meali*, çev. Abdülkadir Şener vd. (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Tibyân Yayıncılık, 2016), el-Kamer 54/6.

¹²⁶Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 2/182-183.

re'yin doğru kullanımını övdüğü, güzel ve doğru bir biçimde kullanılan bu yöntemi teşvik ettiği de görülmektedir.¹²⁷

Kullanım şekline bakıldığında Tahâvî'nin *nazar* kapsamında tüm bu akıl yürütme yöntemlerini, şer'î kaynaklardan hüküm çıkarmak için sıkça kullandığı, hem ictihâd sürecini hem de varılan hükmü belirtmek için *re*'yi de genel bir düşünsel faaliyet anlamında kullandığı söylenebilir. Netice itibarıyla Hanefî usûlünde akla bir delil olarak yer verilmiştir.¹²⁸ Hanefî gelenekte, itham edildiği gibi *re*'yin keyfî değil, nassın hizmetinde kullanıldığı bilinmektedir. *Re*'y konusunda maruz kaldıkları menfi kanaatin, iletişim eksikliği ve mezhep taassubundan kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim karşılıklı etkileşim arttıkça bu olumsuz tutum da değişmiştir. Tahâvî'nin hadislerle verdiği değer ve titizlik, *eser* varken rivayeti tercih etmesi, Hanefîlerin zannedildiği gibi kayıtsız şartsız bir *re*'y taraftarı olmadığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Tahâvî'nin *nazar* metodunu kullanarak tüm aklî istidlâllere sıkça başvurusu, *re*'y ehli ile hadis ehlini mezcetmesinin göstergesidir.

Sonuç

Kelâm alanındaki pek çok kavram usûl-i fıkıhta kullanılmıştır. Özellikle ilk asırlarda usûl-i fıkıh ile kelâm alanının iç içe olduğu, bazı ortak problem alanlarının varlığı bilinmektedir. Kelâm-usûl-i fıkıh ilişkisi bilhassa usûl-i fıkıh konularının teşekkülünde daha net bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla kelâmî argümanların ve kullanılan kavramların usûl-i fıkıhta kendine yer bulması kaçınılmazdır. Bu kavramlardan biri olan *nazar* kavramı, aklî istidlâller bağlamında başvuru en temel metottur. Usûl-i fıkıhın teşekkül döneminde yaşamış bir fakih olan Tahâvî'nin kelâmî bir kavram olarak bilinen *nazar* kullanımı bu bağlamda önemlidir. *Nazar* kavramının hicrî üçüncü

¹²⁷Bu gibi övgülere örnek olarak: En hassas ve en hoş istihrâc. (أدق استخراج وأحسنه) bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8/358; güzel bir istihrâc (استخراجا حسنا) bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 14/99; Peygamber'den güzel bir şekilde istihrâc etmeyi öğrenmişlerdir. (وقد استخرج بعض من استخراج عن النبي) bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 9/415; bu şekilde istihrâc'ta bulunan ne güzel bir iş yapmıştır. (فمن لطيف ما يستخرج في مثل هذا) bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 12/371.

¹²⁸Cessâs, *el-Fusûl*, 1/377.

asırdaki kullanımının Tahâvî üzerinden ele alındığı bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Tahâvî'nin *nazar* kavramını erken dönemde kullanması geçiş döneminin izlerini barındırmaktadır. Zaman içerisinde, özellikle Debûsî'den itibaren kelâmî konu ve kavramlara usûl-i fıkıh eserlerinde yer verilmemeye başlanmıştır. Bu dönemden itibaren Hanefî usûl-i fıkıhındaki kelâmî etki daha sınırlı düzeyde kalmıştır. *Nazar* kavramı da tarihî süreçte usûl-i fıkıh alanında yerini diğer teknik terimlere bırakarak, kelâm alanına has kılınmıştır.

Tahâvî *nazar* kavramı hakkında istilâhî bir tanım yapmamakla beraber verdiği örneklerden ve kullanım şekillerinden hareketle *nazar* kavramını çoğunlukla kıyas kavramıyla birlikte ele aldığı görülmektedir. O, *nazar* ve kıyas kavramlarını, *nazar*, *aklî delil*, *min ciheti'l-ma'kûl*, *ictihâd*, *mezhebin görüşü*, *genel kural* anlamlarında kullanmaktadır. Onun kıyası daha çok akli devreye sokan fikhî bir düşünme biçimi şeklinde algıladığı görülmektedir. Onun genel olarak yer verdiği kıyas türleri, kendisinden sonraki usûlcüler tarafından tasnif edilip isimlendirilerek kıyas çeşitleri olarak sistemleştirilmiştir. *Nazar*ın ise Tahâvî tarafından bir yöntem olarak tüm düşünce süreçlerini içeren şemsiye bir kavram olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu yüzden Tahâvî'nin yer verdiği farklı kıyas türleri ile *re'y*, *ictihâd*, *istihrâc*, *istinbât* ile diğer akıl yürütme yöntemlerinin tamamı *nazar* kapsamında değerlendirilmiştir. Onun bu kavramı, kendinden önceki kıyas kullanımını da göz önünde bulundurarak daha geniş bir çerçevede ele aldığı görülmektedir.

Nazar kavramının usûl-i fıkıhta, bilgiye ulaşma ve akıl yürütme metodu olarak kullanılması, teknik terim ve kavramların bu dönemde henüz oluşmadığına işaret etmektedir. Bu durum, kavramların bir süreç içinde oluştuğunu ve Tahâvî'nin yaşadığı dönemde usûl-i fıkıh-kelâm disiplinlerinin sınırlarının esnek olduğunu göstermektedir. Gelişen hadiseler karşısında duyulan çözüm üretme ihtiyacının, tecrübe ve pratik hayatın, kavramların oluşmasında, değişmesinde ve bu kavramların usûl-i fıkıhın terimleşmesinde temel bir rol oynadığını Tahâvî'nin *nazar* kavramı özelindeki kullanımı ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aslan, İbrahim. "Mutezile Kelamında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 151-176.
- Başoğlu, Tuncay. *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Bekdemir, Sezai. "Fıkıh Usulünde 'Nazar' Nazariyesi". *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 11/41 (2019), 222-230. <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>
- Boer, Tj. de - Daiber, H. "Nazar". *Encyclopedia of Islam*. ed. Clifford Edmund Bosworth. Leiden: Brill, 1995.
- Buhârî, Alauddin Abdilaziz b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr an usûli fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah Bağdâdî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 3. Basım, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *el-Câmiu's-sahih*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1999.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Arap-İslam Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2000.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu muhtasarı't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Abdülazim ed-Dîb. Doha, 1978.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâtu'l-edille fi usûli'l-itikâd*. thk. Esad Temim. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1985.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Adnan el-Âlî. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Duman, Soner. *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

- Ebu'l-Huseyin Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Esâsu'l-kıyâs*. thk. Fehd b. Muhammed. Riyâd: Şirketu'l-Ubeykan, 1993.
- Hallaq, Wael b. *A History of Legal Islamic Legal Theories; an Introduction to Sunni Usûl al Fıqh*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Kadı Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Ahmed. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl "en-nazar ve'l-meârif"*. thk. İbrahim Medkûr. Kahire: Dâru'l-Mısıriyye, ts.
- Koşum, Adnan. "Akıl-Nakil Ayırışmasının Fikhî Boyutları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008).
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. thk. Baslum Mecdi. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Şafî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kâhire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 3., 2005.
- Yüce Kuran ve Açıklamalı-Yorumlu Meali. çev. Abdülkadir Şener vd. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Tıbyân Yayıncılık, İzmir, 2016.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Asl (el-Ma'rûf bi'l-Mebsût)*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 5 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1990.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*. thk. Mehdi Hasan el-Kilânî. 2 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1971.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Sadettin Önal. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1998.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zehra en-Neccâr - Muhammed Seyid Câd el-Hakk. 5 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb Arnavut. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Yetkin, Hacer. *Debûsî ve Usûl Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Ali eş-Şiri. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994.